

Інститут археології НАН України
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

ПОДЕЄННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

**Збірник наукових праць
Випуск 1**

Чернігів 2018

ДК 902.2
П 32
ББК Т 4 (2) 4

Редакційна колегія:

Коваленко О. Б. (відповідальний редактор)
Дятлов В. О., Карпенко Ю. О., Моця О. П.,
Скороход В. М., Жигола В. С. (відповідальний секретар)

П 32 Подесення в контексті історичної і природної спадщини: Збірник наукових праць / Міжнародний союз академій наук, Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Благодійний фонд «Київська ландшафтна ініціатива». – Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018. – Вип. 1. – 221 с.

ISBN

Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (протокол № 12 від 27 червня 2018 р.)

ББК Т 4 (2) 4
УДК 902.2

Державний фонд фундаментальних досліджень
ЗАЗ Візіком
БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД “КИЇВСЬКА ЛАНДШАФТНА ІНІЦІАТИВА”

На обкладинці розміщено світліну з видом на р. Десна біля с. Радичів

ISBN

© Інститут археології НАН України, 2018
© Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, 2018
© Автори, 2018

КНЯЗІВСЬКА УСОБИЦЯ 1078 р.: ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО ХРОНОЛОГІЇ ТА ГЕОГРАФІЇ ПОДІЙ¹

Не можна стверджувати, що усобиця 1078 р. мало цікавила істориків. Навпаки, зусиллями В.М. Татищева, М.М. Карамзіна, С.М. Соловйова, М.С. Грушевського та інших дослідників було складено досить повне уявлення щодо причин, передумов, розвитку подій та їх наслідків. Отримані висновки, загалом, сприйняті науковим середовищем. З іншого боку, історики зазвичай робили акцент на політичній складовій конфлікту, лишаючи на другому плані суто військові аспекти. У той же час, середньовічна (і не лише середньовічна) війна – це сукупність дій учасників у межах певного часового та просторового діапазону. Відтак вивчення усобиці 1078 р. без урахування цих аспектів було б однобічним і неповним. Ми маємо на меті розглянути протистояння у географічному та хронологічному вимірах, створивши, наскільки це можливо, максимально повну реконструкцію подій.

Конфлікт оформився після смерті князя Святослава Ярославича (27 грудня 1076 р.), коли його брати, Ізяслав київський та Всеволод переяславський, зосередили під своїм (прямим – або через дітей) контролем більшу частину давньоруських земель. Це відбувалося, насамперед, за рахунок відсторонення від влади їхніх племінників, у той або інший спосіб залишених без володінь. Такі обезземелені княжичі отримали в літературі характеристику «князі-ізгої». Головним осередком ізгоїв, невдоволених ситуацією, стала далека Тмуторокань, де з 1070 р. князював син покійного Святослава Роман.

Перша силова спроба змістити чашу політичних терезів датована травнем 1077 р., коли князь-ізгой Борис, син В'ячеслава смоленського, зайняв Чернігів. Вочевидь, він спирався на підтримку всередині міста, принаймні інформація про спроби мешканців протистояти Борису відсутня. Протримався Борис на чернігівському столі лише вісім днів, а коли на Чернігів виступив Всеволод з військом, то, не маючи сил опиратися, подався до Тмуторокані (Ипатьевская летопись 1998 (далі – Ипат.), стб. 190; Лаврентьевская летопись 1997 (далі – Лавр.), Стб. 199).

Наступний акт протистояння мав місце 1078 р. і був пов'язаний з іменами того ж-таки Бориса і його двоюрідного брата Олега Святославича.

Виведений з Волині і залишений без волостей, Олег не знайшов спільної мови зі Всеволодом і, після дводенного перебування у гостях в останнього в Чернігові, утік до Тмуторокані (Лавр., стб. 247; Повесть временных лет, часть II 1950, с. 442).

Об'єднавшись з Борисом та половцями, він повернувся на Русь, розбив військо Всеволода у битві на р. Сожиці, після чого захопив Чернігів. Тим часом Всеволод, спільно з Ізяславом,

¹ Користуючись нагодою, висловлюю вдячність старшому науковому співробітнику Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка Ю.М. Ситому та науковому співробітнику цього ж університету Р.А. Кравченку за цінні поради та зауваження під час підготовки цієї роботи.

зібрали військо, розпочали штурм Чернігова і перемогли супротивника у битві на Нежatinій ниві. Під час битви Борис та Ізяслав загинули, Олег після поразки втік до Тмуторокані.

Для реконструкції подій важливі три опорні дати, наведені в «Повести временных лет» (далі – ПВЛ). Це 10 квітня (втеча Олега з Чернігова), 25 серпня (битва на Сожиці) та 3 жовтня (битва на Нежatinій ниві). Усі наведені нижче розрахунки відштовхуються саме від цих трьох хронологічних реперів.

Географія усобиці 1078 р. розтягнута на понад 2 000 км від Тмуторокані до Смоленська, тож для кращого розуміння подій варто розглянути маршрути, якими рухалися учасники конфлікту. Розташування стародавніх шляхів жорстко обумовлювалося особливостями ландшафту, тяжіючи до вододілів річок, корінних терас та бродів, і досить впевнено реконструюється фахівцями (Кудряшов 1948, с. 107–110; Плетнёва 1996, с. 142–157; Ситий 2009; 2010, с. 140). В окремих випадках, коли теоретично могли використовуватися альтернативні варіанти того чи іншого маршруту, дослідник змушений вдаватися до гіпотез і припущень, спираючись як на спостереження загальноісторичного характеру, так і на окремі опосередковані дані.

Спеціальних досліджень, в яких докладно б розглядалося сполучення Чернігів–Тмуторокань, бракує. Однак досліджено окремі ділянки цього маршруту (Кудряшов 1948, с. 107–110; Плетнёва 1996, с. 142–157; Ситий 2009; 2010, с. 140), завдяки чому можна отримати досить цілісне і докладне уявлення, принаймні про найпростіший його варіант (Рис. 1). Виглядає він наступним чином. Від Чернігова з переправою через Десну на середній Остер з виходом на караванний Залозний шлях, що з'єднував Середнє Подніпров'я з Нижнім Подонням. На ділянці Залозного шляху маршрут пролягав степовою смугою, витягнутою вздовж середнього Дніпра, починаючи від верхнього межиріччя Трубежу та Удаю і аж до нижньої Ворскли. У межиріччі Ворскли та Орелі шлях повертав на схід, проходячи степовим коридором між лісовими масивами верхньої Орелі та басейну річок Мож і Коломак, після чого – у верхньому Подонцов'ї – змінював курс на південний схід у район басейну нижнього Дону². Перетинаючи нижню течію Сіверського Дінця, караванна магістраль підіймалася вздовж Дону до переправи біля Білої Вежі. На лівому березі Дону шлях розгалужувався: одна гілка перетинала середню течію річки Сал і далі, практично по прямій, йшла на середню Кубань з перетином річки нижче сучасного Краснодарського водосховища. До цієї ж переправи вела й альтернативна дорога – від Білої Вежі вздовж Дону і південного узбережжя Таганрозької затоки з різким поворотом на південь після перетину нижньої течії Єї. З'єднавшись знову в одну гілку, шлях прямував лівим берегом Кубані на Таманський півострів.

За найприблизнішими підрахунками загальна довжина шляху становила понад 1 800 км.

Як буде показано нижче, саме цим маршрутом (але у протилежному напрямку – з Тмуторокані до Чернігова) скористалися Олег, Борис та їхні половецькі союзники влітку 1078 р. Однак впевненості, що під час втечі з Чернігова Олег не обрав дещо інший варіант руху, немає, оскільки ділянка шляху від Остра до Сули проходила землями підконтрольної Всеволоду Переяславщини. Якщо, згідно ПВЛ, Олег дійсно «втікав» і йому загрожувала небезпека з боку Всеволода, то мало б сенс обійти володіння дядька верхів'ями Остра, Ромену та Сули з виходом на Залозний шлях десь у межиріччі нижніх Псла та Сули. За такого варіанту загальна подо-

² К.В. Кудряшов виводив шлях до гирла Дону, однак більш вірогідною видається думка С.О. Плетньової, яка пов'язувала перехрестя караванних шляхів з Саркелом-Білою Вежею (Кудряшов 1948, с. 107 – 109; Плетнёва 1996, с. 142 – 157).

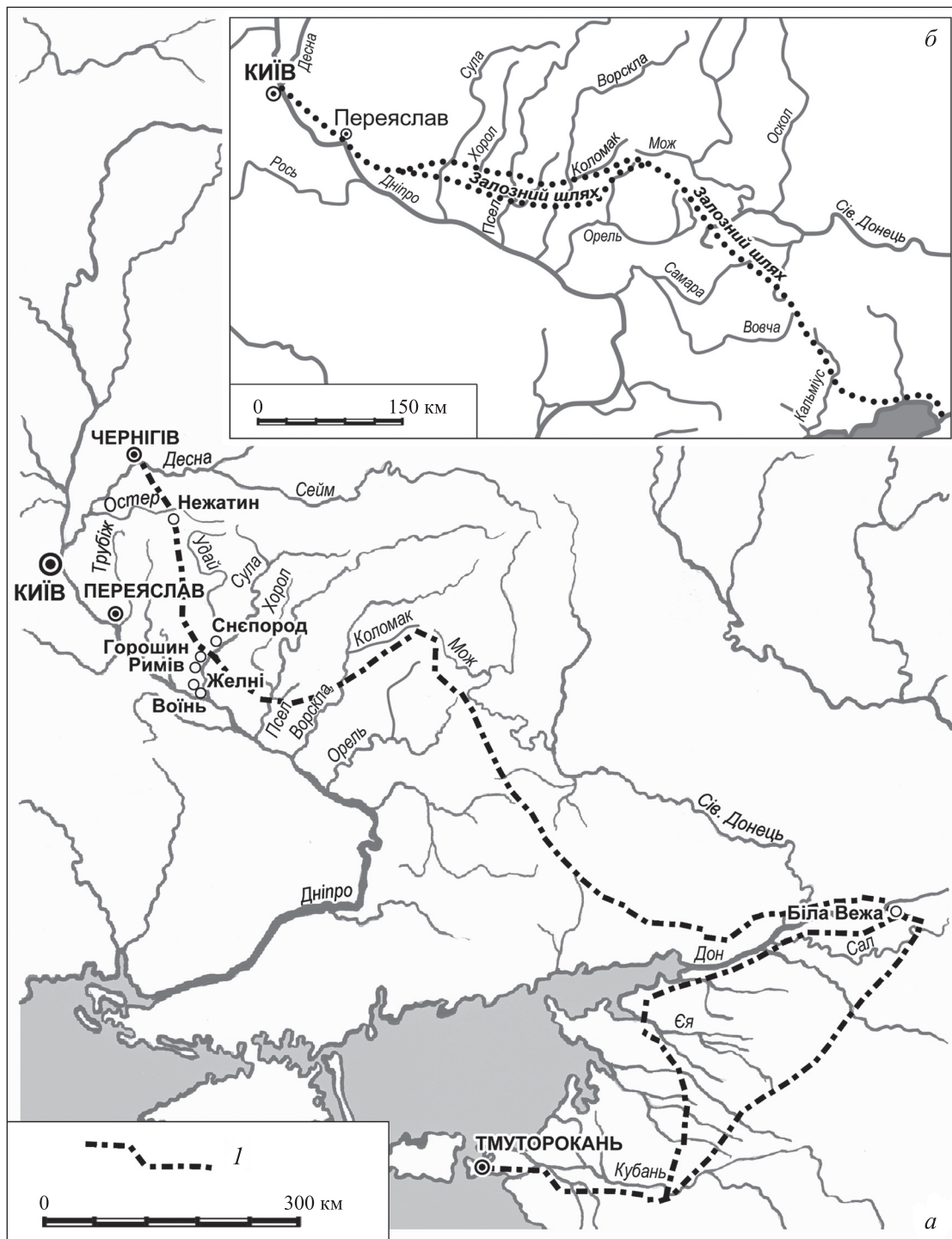

Рис. 1. Шляхи сполучення середнього Подніпров'я з Приазов'ям: а – маршрут руху військ Олега, Бориса та половців влітку 1078 р. (1), варіант реконструкції; б – Залозний шлях (за К.В. Кудряшовим)

лана відстань між відправним та кінцевим пунктами збільшувалася приблизно на 200–300 км. Теоретично можливий і один зі маршрутів, який звертав зі шляху Булгар–Київ у напрямку Білої Вежі³. Однак наразі мова про те, якими дорогами рухався Олег на ділянці між Черніговом та Подонцов'ям, може йти лише на рівні припущень.

Прийнявши середній денний кінний перехід у 30–35 км⁴, визначаємо, що на подолання усього маршруту Чернігів – Тмуторокань Олегові знадобилося близько двох місяців.

Відстань від Тмуторокані до переяславського прикордоння, де відбулося перше зіткнення ворогуючих сторін (р. Сожиця, 25 серпня), становить близько 1 600 км, тож датувати виступ тмутороканського війська слід першою декадою липня. Таким чином, виїхавши з Чернігова 10 квітня, Олег дістався Тмуторокані наприкінці травня – на початку червня і пробув там трохи більше місяця.

За таких обставин важко впевнено говорити про когось з братів як одноосібного ініціатора походу на Чернігів. На сторінках літопису Олег постає енергійним політиком і воїном, однак під час своєї першої появи у Тмуторокані навряд чи йому вистачило б часу на організацію кампанії «з нуля». Більш вірогідним виглядає припущення про те, що підготовку було розпочато ще до прибуття Олега. З іншого боку, малоймовірно, щоб упродовж більш ніж року після смерті Святослава його сини бездіяльно спостерігали за тим, як Ізяслав та Всеволод відтісняють їх на периферію політичної арени. У цьому контексті небезпідставним є припущення про існування антивсеволодівської коаліції ще з весни 1077 р., проявом діяльності якої стала вищезгадана спроба Бориса захопити Чернігів (Гадло 1994, с. 109). У світлі наведених міркувань чернігівська кампанія літа–осені 1078 р. виглядає не раптовою військовою авантюрою, а заздалегідь спланованою військово-політичною акцією, причому особисті амбіції її лідерів знайшли органічну підтримку у політичному середовищі як Чернігова, так і Тмуторокані.

Участь у кампанії ще однієї сторони – половців, так само не можна пояснювати лише банальним прагненням військової здобичі (хоча і це, як неодмінний атрибут війни, без сумніву, мало місце), оскільки союз кочовиків і молодших князів закономірно витікав з геополітичної ситуації, що склалася наприкінці 1060 – у середині 1070-х рр. Згідно з даними С.О. Плетньової, у другій половині XI ст. у половців Лівобережжя розпочався процес формування великих адміністративних об'єднань. Відбувалося це, насамперед, у регіоні між середнім Подонцов'ям та північним узбережжям Таганрозької затоки (Плетньова 1975, с. 267–276) – якраз там, де проходив Залозний шлях, що з'єднував Подніпров'я з Кавказом, Чернігів – з Тмутороканню. У випадку війни з Руссю торговельні зв'язки Чернігова з Приазов'ям переривалися б, а половці опинялися перед загрозою удару з двох боків – з Чернігова і з Тмуторокані. Відтак війна була не вигідною обом сторонам. Початок лояльних стосунків між степовиками та чернігівською династією дослідники пов'язують з битвою під Сновськом (1 листопада 1068 р.), коли воєводи хана Шарукана зазнали поразки від Святослава, а сам хан опинився в полоні у чернігівського князя. Невдовзі, вочевидь, після укладення миру, бранцю було даровано свободу (Коваленко 2008, с. 25). Упродовж наступних десяти років між родиною Святослава та донецькими половцями фіксуються добросусідські відносини.

³ Про зв'язок ділянки між Сеймом, з одного боку, та верхніми течіями Сули та Псла, з іншого, з однією з гілок шляху Тмуторокань–Чернігів див.: Приймак, Поряднева 2002; Приймак 2006.

⁴ Про темпи пересування у середньовічній Русі див: Кудряшов 1948, с. 117; Моця 2010; Коновалова, с. 50–51; Клюкин 2016, с. 351.

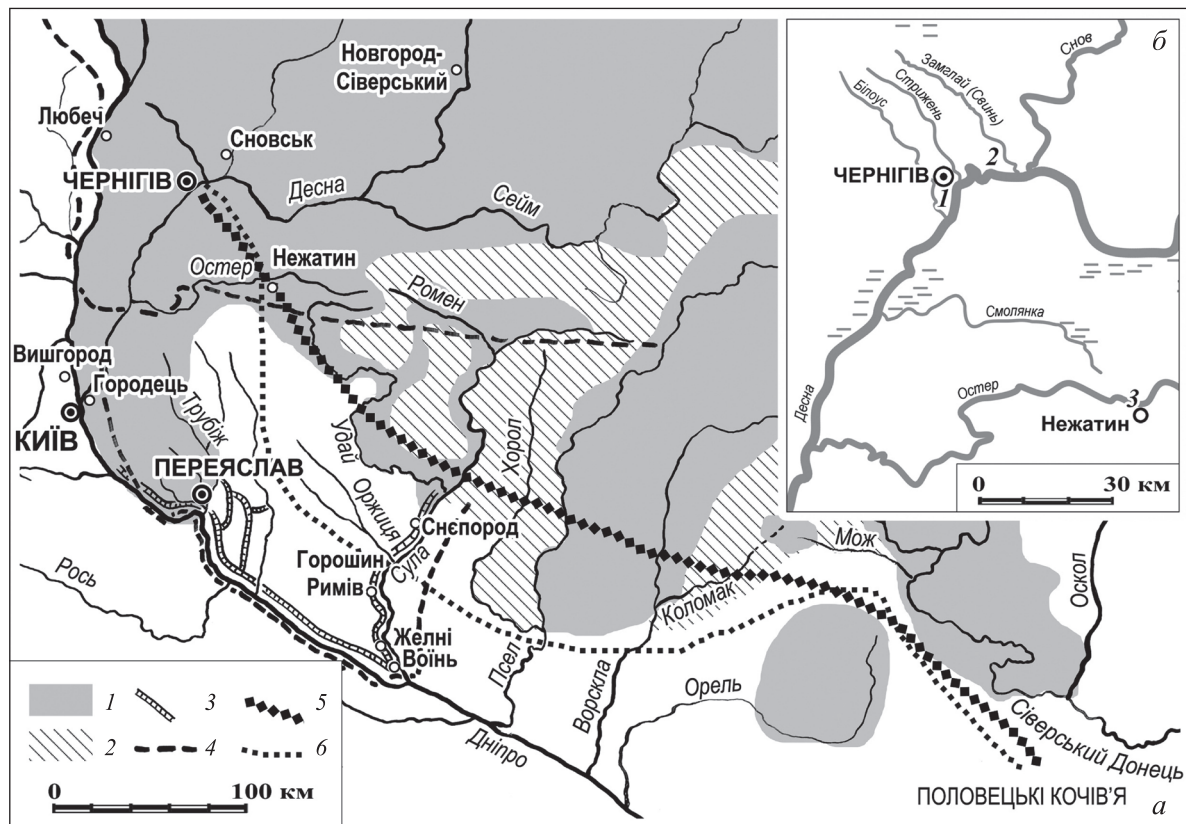

Рис. 2. Лівобережжя середнього Дніпра на межі 1070–1080-х рр.: а – маршрут руху тмутороканського війська на ділянці від Сіверського Дінця до Чернігова влітку 1078 р. (1 – лісова зона; 2 – зона лісостепу; 3 – змійові вали; 4 – кордони земель (за А.М. Насоновим); 5 – середньодніпровська ділянка маршруту (за С.О. Плетньовою); б – середньодніпровська ділянка маршруту (реконструкція автора); б – географія локалізацій Нежатиної ниви (1 – Лісковиця, південно-західні околиці давньоруського Чернігова (М.С. Арцибашев, М.П. Погодін, Д.І. Багалій); 2 – у зв’язку з топонімом Канин, між гирлами річок Стрижень і Свинь (Р.Ф. Тимковський, І.М. Снегірьов, М.О. Максимович, П.В. Голубовський, К.В. Кудряшов, А.М. Насонов, О.К. Зайцев); 3 – околиці літописного Нежатина (М.В. Гербель, С.М. Соловійов, М.П. Барсов, М.І. Лілеєв))

Можна впевнено стверджувати, що загалом маршрут війська, яке рухалося з Тмуторокані до Чернігова, співпадав з вищеописаним караванним шляхом. Вірогідно, з подібних міркувань у 1970-х рр. С.О. Плетньовою була запропонована схема маршруту війська Олега та Бориса. Однак ця схема дуже приблизна і враховує лише опорні точки: Тмуторокань, вододіл Донської та Дніпровської річкових систем, кордон степової та лісової природних зон і Чернігів (Плетнєва 1975, с. 268). Згодом дослідниця уточнила свій варіант реконструкції караванних магістралей східного Приазов’я (Плетнєва 1996, с. 147), що враховано і при написанні даної статті.

Просування половецьким степом йшло верхів’ями Міусу та Кальміусу з виходом на вододіл донської та дніпровської річкових систем. Десь на цій ділянці шляху, вочевидь, і відбулося об’єднання тмутороканського війська з кочовиками. Подальшу ділянку маршруту (від меж-

иріччя Можу та Орелі до Остра) С.О. Плетньова провела через середні течії річок Коломак, Ворскла, Псел, Хорол, Сула та Удай (Рис. 2, а). На жаль, аргументації для подібної реконструкції наведено не було. Загалом, можна припустити, що дослідниця екстраполювала на реалії 1078 р. систему шляхів більш пізнього часу. Однак така екстраполяція не враховує повною мірою ряду факторів природно-кліматичного та історико-географічного характеру, а також, насамперед, даних першоджерел щодо перебігу подій.

Перш за все, слід згадати, що напади кочовиків на лівобережну Русь у другій половині X – середині XI ст. проходили степовим коридором вздовж Дніпра через нижні течії Псла та Сули. Причини обрання саме такого маршруту ті ж самі, що обумовили формування караванних шляхів загалом, і Залозного – зокрема. Рух торговельних караванів, чисельність кожного з яких могла вимірюватися тисячами чоловік (Моця 2010, с. 35), вимагав магістралей з високою пропускною здатністю. Найбільше цій умові відповідали степові простори. Лісові ж райони за відсутності шляхів для груп таких розмірів ставали серйозною перешкодою. За часів середньовіччя північний кордон степу у межиріччі Сіверського Донця та Ворскли проходив південніше лінії Мож–Коломак. Нижня течія Коломака, береги середньої та верхньої Ворскли, а також більша частина межиріччя Ворскли і Псла були зайняті лісовими масивами, що, у поєднанні з заболоченістю заплав, робили прямий рух від Можу на Переяслав або Чернігів проблематичним, а то й неможливим. Натомість степовий коридор, що розпочинався у межиріччі Коломака й Орелі, спускався до Дніпра й широкою (порядка 100 км) смугою тягнувся до Трубежу і Верхнього Удаю (Коринний 1992, с. 134), створював оптимальні умови для просування в обох напрямках (Рис. 2, а).

За правління Володимира Святого вздовж правого берега Сули було зведено оборонну лінію змієвих валів, що перекривала степовий коридор із заглибленням на 25 км у посульські ліси (Моргунов 2009, с. 220–222). Для її обслуговування цілеспрямовано створювалися великі (5,0–6,0 га) відкриті поселення. Єдиною фортецею, що зміцнювала цей прикордонний рубіж на ранньому етапі його функціонування став літописний Воїнь. У першій половині XI ст. було зведено Желні, а до кінця 1070-х рр. – Римів, Горошин та Снепород. Додатковим зміцнюючим фактором стало розселення у регіоні степовиків, стійка характеристика яких у якості «торків переяславських» оформиться на початок 1080-х рр. Окрім того, на межі XI–XII ст. на Нижній Сулі укріплюються ще шість поселень. Лише після проведення вказаних заходів та початку регулярної участі кипчаків у руських усобицях, коли з'явилася можливість докладнішого ознайомлення з ландшафтними умовами регіону, географія нападів змістилася на північ, на шляхи через середнє та верхнє Посулля. Літописи фіксують таку ситуацію починаючи з 1085 р. (Моргунов 1998, с. 10–13, 20).

Наведені спостереження в контексті стратегічних цілей походу не дають підстав припускати, що тмуторокансько-половецьке військо відхилилося від традиційного шляху степовим коридором. У випадку успішного форсування Сули відкривалася пряма й легка дорога до бродів через Остер з виходом на Чернігів. У випадку невдачі залишалася оптимальна можливість для відступу. Будь-який інший маршрут відбирав у нападників головну перевагу – швидкість. Перехід Сули у її середній течії змушував долати численні природні перешкоди, а шлях лісо-степовим межиріччям Сули й Хорола з виходом на верхів'я Остра й Ромену у кілька разів збільшував відстань до цілі. Будь-який з двох останніх варіантів давав Всеволоду додатковий час для консолідації сил. Не варто ігнорувати і той факт, що відхилення від основних заселених районів Переяславщини загострювало питання постачання продовольством та залишало далеко осторонь потенційну здобич у вигляді як матеріальних статків, так і полону.

Перша зустріч супротивників відбулася 25 серпня. Літописне повідомлення про неї вкрай лаконічне: «*приведе Олегъ и Борисъ поганья на Русьскую землю и поидоста на Всеволода с Половци. Всеволодъ же изиде противу има на Сожици и победиша Половци Русь и мнози оубьени быша*» (Лавр., стб. 200; аналогічний запис: Ипат., стб. 191). Для кращого розуміння подій значної ваги набуває локалізація Сожиці. Ще М.М. Карамзіним було виловлено припущення, згідно з яким Сожиця – це права притока Сули р. Оржиця (Карамзин 1818, прим. 135). Дехто з дослідників сумнівався у правомірності такого ототожнення (Грушевський 1992, с. 69, прим. 2), хтось його приймав (Зайцев 2009, с. 168), у когось воно не викликало сумнівів (Моргунов 1998, с. 14). У середовищі мовознавців взаємозв'язок назв Сожиця та Оржиця розглядався здебільшого принагідно, без уваги до історичного контексту, наводилися аргументи як «за», так і «проти» подібної ідентифікації (Карпенко 1964, с. 89).

Альтернативної локалізації Сожиці упродовж двох останніх століть запропоновано не було⁵, а карамзинівська версія якнайкраще вписується у реконструйований хід кампанії. І доводиться визнати, що навіть коли історик помилився з конкретною річкою, то дуже точно вказав регіон, де її слід шукати – правий берег нижньої Сули, степовий кордон Переяславщини.

З наведеної цитати «*Всеволодъ же изиде противу има на Сожици*» витікає, що переяславський князь заздалегідь знав про маршрут ворога і вийшов йому на перехоплення. Зручніше за все це було зробити на переправі через Сулу. Вірогідність того, що князі-ізгої та їхні половецькі союзники переходитимуть Сулу саме в районі впадіння в неї Оржиці, більш ніж імовірна, оскільки це був прямий шлях на Чернігів. Найближчі броди через Сулу марковані двома літописними фортецями. Перша – Горошин, приблизно на 4,0–5,0 км униз за течією Сули. Друга – Лукомль, приблизно на 10 км вище гирла Оржиці, поруч з невеличкою річкою Іржавець. Станом на літо 1078 р. Горошин, можливо, вже існував (Моргунов 1996, с. 98–99, 105; 1998, с. 12, 20), а от Лукомль як фортеця виникає лише у XII ст. (Моргунов 1996, с. 102–103). У 1078 р. кордон на цій ділянці перекинувався лінією змійових валів, які самі по собі на той момент не становили серйозної перешкоди великому загонові (Моргунов 1998, с. 20). XI століття вже мало прецеденти: 1024 р. вали не спинили Мстислава, а 1068 – Шарукана.

Теоретично, форсувати Сулу військо Олега й Бориса могло у будь-якому з названих пунктів. Зайнявши позиції в районі гирла Оржиці, Всеволод в обох випадках отримував контроль над переправою. Спроба пояснити, чому переяславський князь не зміг реалізувати тактичну перевагу, відводить дослідника у царину бездоказових припущень – тож лишається констатувати два факти, неодноразово відзначені істориками. Перший: у жодній з проведених ним битв Всеволод не проявив якостей талановитого полководця. Другий: половецька кіннота для руських вояків була серйозним супротивником. У цьому контексті цікаве враження літописця, який називає ініціаторами похода Олега й Бориса, а от переможцями у битві на Сожиці – половців. Багато в чому така інтерпретація нагадує поразку від кочовиків у битві на Альті 1068 р.

Після битви на Сожиці події розгорталися наступним чином.

Олег і Борис пройшли на Чернігів. Там вони були лояльно зустрінуті, і аж до подій на Нежтиній ниві зникли з поля зору літописця. Всеволод утік до Києва – просити Ізяслава про до-

⁵ П.В. Голубовський вважав, що Сожиця – це урочище, яке знаходилося на схід або південний схід від Чернігова. Напряму, у якому його варто шукати, історик визначав з припущення, що Олег й Борис рухалися з Тмуторокані шляхом через межиріччя Сейму та верхнього Остра. При цьому гіпотези щодо конкретної локалізації топоніму вчений не запропонував (Голубовский 1907–1908, с. 40).

помогу. Той, як взірець християнських чеснот, висловив згоду накласти головою за молодшого брата і «повеле *сбирати вои от мала до велика*» (Лавр., стб. 201; Ипат., стб. 192). До підготовки у кампанії залучили і синів старших князів – Ярополка Ізяславича та Володимира Всеволодовича Мономаха.

У зв'язку з роллю Мономаха у війні 1078 р. цікавий один фрагмент його «Повчання»: описуючи події весни – осені 1078 р. князь згадує, що на шляху зі Смоленська до Переяслава йому, аби зустрітися з батьком, довелося пробиватися крізь половецькі загопи (Лавр., стб. 248).

Згадавши, що відстань між Смоленськом і Переяславом становить понад 600 км, а у 40-денний проміжок між битвами на Сожиці та Нежатиній ниві молодий князь на чолі війська брав участь у знятті облоги з Переяслава та штурмі Чернігова, доводиться визнати малоімовірною ситуацію, коли б Всеволод покликав сина зі Смоленська тільки після поразки на Сожиці. У такому випадку смоленському війську довелося б діяти в умовах цейтноту, а, судячи з тексту ПВЛ, така оперативність ще й виявилася скоординованою з діями Ізяслава та Всеволода. Набагато вірогідніше, що, тверезо оцінивши шанси, переяславський князь сповістив сина одразу після отриманні звістки про наближення ворога, а Володимир почав збиратися, ще нічого не знаючи про результат битви, а, можливо, і до 25 серпня.

ПВЛ описує виступ коаліції наступним чином: «*И поиде Изяславъ с Ярополкомъ сыномъ своимъ и Всеволодъ с Володимеромъ сыномъ своимъ и поидоша к Чернигову*» (Лавр., стб. 201; Ипат., стб. 192). Для порівняння варто процитувати відповідний фрагмент тексту «Повчання», в якому йдеться про те, що Мономах «*и-Смолинська же пришедъ и проидо сквозе Половечьскыи вои бьяся до Переяслава и отца налезохъ с полку пришедше тои пакы ходихомъ том же лете со отцомъ и со Изяславомъ биться Чернигову с Борисомъ и победихомъ Бориса и Ольга*» (Лавр., стб. 248). Намагання узгодити версії розвитку подій згідно з ПВЛ та «Повчанням» викликає припущення про те, що Всеволод командував під Переяславом контингентом, приведеним з Києва. Щоправда, можливе й альтернативне пояснення: з берегів Сожиці Всеволод відправив гінців за допомогою до Ізяслава, але сам відступив лише до Переяслава і керував там обороною міста від половців (чи то просто відсиджувався у відносній безпеці і затягував час). Так тривало до приходу війська Володимира, після появи якого половці відступили.

Незалежно від того, яке з двох пояснень обрати, складається враження, що під Переяславом Всеволод та Володимир діяли окремо від Ізяслава. За таких умов постає питання про маршрут руху коаліції: чи то після звільнення Переяславщини князі об'єдналися в Києві, а звідти рушили на Чернігів⁶, чи то об'єднання сил сталося навпаки, під Переяславом, чи то війська рухалися на Чернігів двома частинами – одна з Києва, друга з Переяслава, а об'єднання сил відбулося вже на підходах до Чернігова.

Скільки часу зайняли описані заходи, сказати важко, та у будь-якому випадку деблокація Переяслава припадає на вересень. За минулі дні половці, займаючися грабунком населення, встигли розгрупуватися і вже не являли консолідованої сили. Та й головну мету було досягнуто: цілком логічно припустити, що за умовами тмуторокансько-половецького союзу, Переяславщина віддавалася кочовикам в якості військової здобичі. Прямих підтверджень цьому немає, однак традиційна практика русько-половецьких контактів XI–XIII ст. цьому не суперечить. Таким чином, з одного боку, ворог зазнавав прямих збитків на кінець серпня припадало завершення збирання врожаю, з іншого – не зачіпалися грабунками власне чернігівські терито-

⁶ Про шлях Чернігів–Київ за давньоруської доби див: (Казаков та ін. 2014).

рії, що мало підняти авторитет Олега й Бориса в очах місцевого населення. Опосередкованим підтвердженням того, що половці не пішли на Чернігів, є відсутність згадки про них в опису битви на Нежатиній ниві. За таких умов степовиків, обтяжених здобиччю, мало що тримало на Переяславщині і поява київського / Мономахового війська стала, скоріше, каталізатором, ніж причиною їхнього відступу в степ.

Коли війська коаліції підійшли до Чернігова, ані Олега, ані Бориса у місті не було. Самі ж чернігівці на вимогу відчинити ворота відповіли відмовою. Почався приступ, через східні ворота нападники зайняли окольний град та підпалили його (Ипат., стб. 192; Лавр., стб. 201). У цей час прийшла звістка про наближення Олега з Борисом, і киево-смоленсько-переяславське військо рушило їм назустріч.

Інформація джерел про останні дні протистояння породжує більше запитань і припущень, ніж дає фактів. Якщо звести до спільного знаменника, то ці питання закручені навколо двох, більш загальних: де і чим займалися Олег і Борис на момент приходу супротивника під Чернігів, і як локалізується місце фінальної битви усобиці. Пропонувалися різні варіанти відповідей, однак усі вони залишаються на рівні гіпотез, які вимагають додаткової аргументації.

Про те, звідки йшли Олег та Борис, і чим вони перед тим займалися, літопис мовчить. В історіографії запропоновано просту й логічну відповідь на перше з цих питань: князі шукали засобів для поповнення війська. В.М. Татищев запевняв, що Олег й Борис за допомогою їздили до Тмуторокані (Татищев 1995, с. 94). М.І. Лілеєв був схильний вважати, що Олег перебував на Переяславщині і намагався домовитися з половцями, які займалися грабунками місцевого населення, про подальші спільні дії (Лілеєв 1899, с. 113–114). До гіпотези М.І. Лілеєва, так само, як до можливого альтернативного пояснення відсутності в Чернігові Олега й Бориса, ми ще повернемося. Зараз же варто відзначити, що питання щодо підкріплення дійсно було актуальним, адже після битви на Сожиці перестав діяти половецький фактор, і це стало відчутною втратою в особовому складі. Але, як переконують наведені вище розрахунки, на поїздку до Тмуторокані у братів просто не вистачило б часу. Тож, коли вони дійсно займалися збиранням вояків, то робити це могли лише у власне чернігівських землях, не віддаляючись далеко від своєї столиці.

Географічну прив'язку місцевості, де відбулася битва 3 жовтня 1078 р., ПВЛ подає так: «*на месте оу села на Нежатине ниве*» (Лавр. стб. 201) або «*на месъте на Нежатини ниве*» (Ипат., стб. 192). Ані до, ані після топонім Нежатина нива у джерелах не фігурує. У географії нового та новітнього часів він також відсутній, тож історики намагалися локалізувати його, застосовуючи додаткову інформацію. Відсутність однакості серед дослідників та обсяг аргументів на користь тієї чи іншої локалізації змушують докладніше розглянути історіографічний аспект питання (Рис. 2, б).

М.С. Арцибашев, спираючися на текст Воскресенського літопису, де сказано, що битва відбулася «*оу леса (виділення моє – О.Т.) на ниве Нежатине*», пов'язував цей ліс з Лісковичею (у першій половині XIX ст. – передмістя, нині – один з історичних районів Чернігова) (Арцибашев 1838, с. 32, прим. 187). З цією позицією погодилися також М.П. Погодін (Погодин 1850, с. 219–220) та Д.І. Багалій (Багалеї 1882, с. 137).

Інша група дослідників пов'язувала Нежатину ниву з літописним Нежатином на середньому Острі⁷. Висловлена мимохідь, у зв'язку з проблематикою, далекою від історичної географії,

⁷ Літописний Нежатин локалізується у лівобрежній частині сучасного м. Ніжин у Чернігівській обл. (Ситий 2005).

зазначена точка зору потрапила на сторінки робіт М.В. Гербеля (Игорь Князь Северский 1854, с. 60) та С.М. Соловійова (Соловьёв 1988, с. 684–685, прим. 199), а вже у другій половині XIX ст. увійшла до спеціальних історико-географічних досліджень М.П. Барсова. Щоправда, локалізуючи Нежатину ниву в районі Ніжина, М.П. Барсов не мав усталеної думки щодо зв'язку останнього з літописним Нежатином (Барсов 1865, с. 149; 1885, с. 161, 173, 308, прим. 287).

Третя точка зору пов'язана зі «Словом о полку Ігоревім», в якому наявний фрагмент, присвячений подіям 1078 р.: *«Были вechи Трояни, минула лета Ярославля, были плъци Ольговы, Ольга Святъславличя. Тъй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше и стрелы по земли сеяше. Ступает въ златъ стремень въ граде Тьмуторокане, той же звонъ слыша давший великий Ярославъ сын Всеволодъ, а Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Чернигове. Бориса же Вячеславличя слава на судъ приведе, и на канину зелену напоному постла за обиду Ольгову, храбра и млада князя»*.

Під «каниною зеленою» перекладачі першої половини XIX ст. традиційно розуміли «кінську попону зелену», «кінський покров». Однак існує й альтернативне трактування, яке розглядає Канин як топонім на околицях Чернігова.

Чи не першим до такої точки зору схилився Р.Ф. Тимковський, вважаючи Канин містом. Однак спостереження Р.Ф. Тимковського над «Словом» не були оприлюднені за життя і довгий час лишалися поза науковим обігом (Прийма 1958, с. 93). Тож його напрацювання не вплинули на подальшу розробку теми.

У наступні десятиліття розвиток гіпотези відштовхувався від літописної згадки про струмок Канин. У 1152 р. Юрій Долгорукий *«идуцю в Русь пришедъ ста оу Глухова... и... поидоша к Чернигову и перешедше Сновь и стаиа оу Гуричева близ города перешедше Канинь»* (Лавр., стб. 338).

Учень Р.Ф. Тимковського, І.М. Снегірьов, пов'язав цей Канин з «каниною» «Слова», а відповідні слова з поеми пропонував перекладати як «зелений килим, зелений луг біля Канина в околицях Чернігова» (Поведание и сказание... 1938, с. 113). З таким підходом погодився М.О. Максимович, який, до того ж, убачав у Гуричеві саме те село, поряд з яким сталася битва (Максимович 1855, с. 130–131).

Іпатіївський літопис в опису відповідного епізоду прив'язує зупинку Юрія до р. Свинь (Іпат., стб. 456). Історіографічна традиція впевнено ототожнює літописну Свинь з сучасним Замглаєм (Марков 1816, с. 53; Карамзин 1818, прим. 351; Голубовский 1907–1908, с. 36; Насонов 1951, с. 230; Зайцев 2009, с. 164), що дозволяє звузити ареал пошуку Нежатиної ниви до перших 10–12 км шляху вздовж Десни від Чернігова до Замглая (Марков 1816, с. 53; Кудряшов 1948, с. 78; Насонов 1951, с. 227–228; Зайцев 2009, с. 154–155). Найбільш розлогу аргументацію цієї гіпотези зустрічаємо у П.В. Голубовського, який прив'язував місце битви до гирла Свині / Замглаю та літописного села Свенковичі (Голубовский 1907–1908, с. 25–28).

Наприкінці XIX ст. М.І. Лілеєв спробував вирішити питання, виходячи з розстановки сил супротивників у вересні – на початку жовтня 1078 р. (Лилеев 1899, с. 113–114). Відправною точкою його міркувань стали два моменти. По-перше, зафіксований у ПВЛ факт наявності поруч з місцем битви судноплавної річки, якою тіло вбитого Ізяслава було доставлене до Києва. По-друге, відсутність Олега й Бориса у Чернігові на момент прибуття київсько-перечеславського війська. Дослідник пояснював таку відсутність тим, що Олег намагався організувати половців, які після перемоги на Сожиці, грабували Переяславщину. Зібравши кочовиків, він виступив проти ворогів і зустрівся з ними на Нежатиній ниві. При цьому, на думку дослідника, не можливо уявити, щоб Олег, тільки-но сівши на чернігівський стіл, віддав би степовикам на розорення свою волость.

Себто, знаходитися поруч з Черніговом половці не могли. Відповідно, з-поміж двох річок, на березі яких могла відбутися битва – йдеться про Десну або Остер – не варто зупиняти вибір на Десні; локалізація Нежатиної ниви відтак тяжіє до остерського басейну. Сам М.І. Лілеєв у якості можливої локалізації пропонував північно-західні околиці сучасного Ніжина, де в документах середини XVIII ст. був зафіксований топонім Полянська могила.

Визнаючи в цілому слушність врахування військово-політичних аспектів, усе ж не можна погодитися з висновками М.І. Лілеєва. Заперечення викликають як протиріччя з даними джерел, так і внутрішня логіка побудов історика.

Насамперед, ПВЛ не фіксує участі половців у битві на Нежatinій ниві. По друге, Остер – це природний кордон між Переяславщиною та Чернігівщиною, а, як вже йшлося, згідно «Повчанням» Мономаха, половці відійшли від Переяслава внаслідок військового втручання Всеволода та Володимира. За такої ситуації, прийнявши логіку М.І. Лілеєва, виявляється, що, перебуваючи на Переяславщині і маючи в тилу вороже (переяславсько-смоленське) військо, Олег не лише спокійно вирушив на Остер, але ще й дозволив переяславцям та смолянам об'єднатися з київським військом та прийти до Чернігова (згідно з ПВЛ, на момент штурму Чернігова коаліція Ізяслав – Всеволод – Яропок – Володимир вже діяла спільним фронтом). При цьому Олег, не бажаючи віддати половцям на грабунок власну волость, віддав її на грабунок воякам Ізяслава та Всеволода. Нелогічним виглядає і прихід на Остер військ Всеволода та Ізяслава. Від Чернігова до Нежатиної шляхами тисячолітньої давнини відстань становить близько 100 км, тобто 3–4 дні шляху. ПВЛ однозначно стверджує, що Олег і Борис не вичікували наближення ворога, а навпаки – самі рухалися у напрямку Чернігова. Тож їхнім ворогам не було необхідності здійснювати триденний марш назустріч – простіше було зайняти зручну позицію на правому березі Десни, контролюючи переправи через річку та підходи до міста.

Варто зазначити, що дещо пізніше, спираючись на ті ж самі методологічні передумови і той же самий літописний текст, що і М.І. Лілеєв, П.В. Голубовський дійшов геть протилежного висновку: битва відбулася на правому березі Десни, неподалік Чернігова, на схід від міста (Голубовский 1907–1908, с. 25–28).

Відмовляючись від локалізації Нежатиної ниви в районі Ніжина, інші гіпотези також не можна назвати переконливими. Так, пропозиція М.С. Арцибашева уможливлена і заснована на допущенні пріоритету пізнішого, у порівнянні з ПВЛ, літописного тексту. А досить аргументована і струнка концепція І.М. Снегирьова, М.О. Максимовича та їхніх послідовників залишиться недоведеною у випадку, якщо ототожнення «канини» з Канином виявиться хибним. Виключати це не можна вже хоча б з огляду на наявність альтернативних трактувань відповідного фрагменту «Слова» (Салмина 1995).

Привертає також увагу той факт, що історики, шукаючи Нежatinу ниву у східному (Канин), південному (Нежатин) та південно-західному (Лісковиця) напрямках від Чернігова, абсолютно не розглядали північні околиці міста. Здавалося б, така неувага до північного напрямку цілком логічна, адже відсутні бодай-якісь натяки джерел на таку можливість. Проте навряд чи варто від нього відмовлятися остаточно. І тут знову йдеться про те, чим Олег і Борис займалися наприкінці вересня – на початку жовтня 1078 р. У додаток до вищевисловлених припущень можна назвати ще одне: вони збирали те саме військо, з яким прийшли до Чернігова після Сожиці. Це лише припущення, однак воно має певне підґрунтя. Тмутороканські вояки були для чернігівців чужинці, ніяк з волостю не пов'язані. Тож, надійна сила під час війни, вони перетворювалася на проблему, щойно у боях та походах наставала пауза. Військо вимагало, насамперед, місць дис-

локації та матеріального забезпечення. Утримання забезпечувалося місцевими ресурсами, тож вояки розташовувалися у достатній близькості від продовольчих баз, незалежно від того, чи це були князівські резерви, чи запаси продуктів у місцевого населення. За таких умов концентрація в одному місці вояків, які нічим не зайняті, породжує соціальну напругу, рівень якої залежить від загальної чисельності воїнів, обсягу та засобів забезпечення продовольством, тривалості постою. Можливі наслідки такої напруги закономірні й одноманітні – це конфлікт між розквартированим військом та місцевим населенням. Найбільш яскравими прикладами є випадки з варягами у Новгороді (1015 р.) та з ляхами у Києві (1069 р.), коли городяни, невдоволені розбоями та безчинствами іноземців, просто фізично їх знищували. Тож цілком логічно припустити, що, намагаючись уникнути подібного сценарію, Олег розмістив своїх тмутороканських вояків окремими групами по території волості. Так досягалася подвійна мета: з одного боку, зменшувалася вірогідність потенційного внутрішнього конфлікту, з іншого – на місцях одразу з'являлися представники нової, Олегової, влади, можливо, навіть, з певними адміністративними функціями. За таких умов, у випадку зовнішньої загрози, збір війська вимагав певного часу та особистої участі князя як воєначальника. У випадку, коли така ситуація дійсно мала місце, відсутність у Чернігові Олега й Бориса пояснюється цілком логічно. Оскільки ж основні заселені райони тогочасної Чернігівщини знаходилися на правому березі Десни, вірогідність того, що військо розквартировувалося на північ від Чернігова навряд чи варто остаточно заперечувати.

Загалом залишається визнати, що питання місцезостаування Нежатиної ниви є відкритим. Натомість, сукупність джерел, історіографічний доробок та запропонована у цій роботі реконструкція ходу кампанії дозволяють принаймні окреслити район можливої локалізації.

Насамперед, пригадаємо, що, згідно з «Повчанням», князь Володимир Всеволодович ходив *«со отцомъ и со Изяславомъ битъся Чернигову (виділення моє – О.Т.) с Борисомъ и победихомъ Бориса и Олга»* (Лавр., стб. 248). Наскільки можна судити, цей рядок у контексті досліджуваної проблеми дослідниками ще не розглядався. Однак він є недвозначною вказівкою на те, що битва відбулася якщо і не під стінами Чернігова, то достатньо близько від нього. І, що важливо, ця вказівка належить безпосередньому учаснику подій, який добре орієнтувався у географії регіону. В той же час, ПВЛ стверджує, що Изяслав та Всеволод *«поидоста от града противу Олгови»* (Лавр., стб. 201), себто, на якусь, бодай мінімальну, відстань від Чернігова вони все ж-таки відійшли. Логічно припустити, що вийшли вони не далі ніж на один денний перехід. По-перше, у протилежному випадку, навряд чи було б коректно пов'язувати битву з Черніговом. По-друге, в радіусі денного переходу від Чернігова (і навіть значно ближче) достатня кількість вигідних позицій, на яких можна очікувати наближення ворога, нав'язуючи йому зручне для себе місце бою.

Тож радіус пошуку зазначеного села можна визначити приблизно у 30 км (відстань денного переходу) навколо Чернігова. При цьому ряд факторів дозволяють значно звужити район пошуків. Так, з контексту літописної розповіді витікає, що, прямуючи від Чернігова до місця битви, війська київсько-переяславської коаліції Десну не перетинали. На це вказує, окрім того, і загальна логіка розвитку подій. Тож битва відбулася десь на території Деснянського правобережжя. Відтак, річкою, якою транспортувалося з поля бою тіло вбитого Изяслава (Ипат., стб. 192; Лавр., стб. 202), може бути Десна або її праві притоки – Свинь, Стрижень, Білоус⁸ – з виходом у ту ж-таки Десну.

⁸ Використання малих річок Дніпро-Деснянського межиріччя у якості транспортних шляхів за часів давньої Русі аргументовано О.В. Шекуном (Шекун 1994).

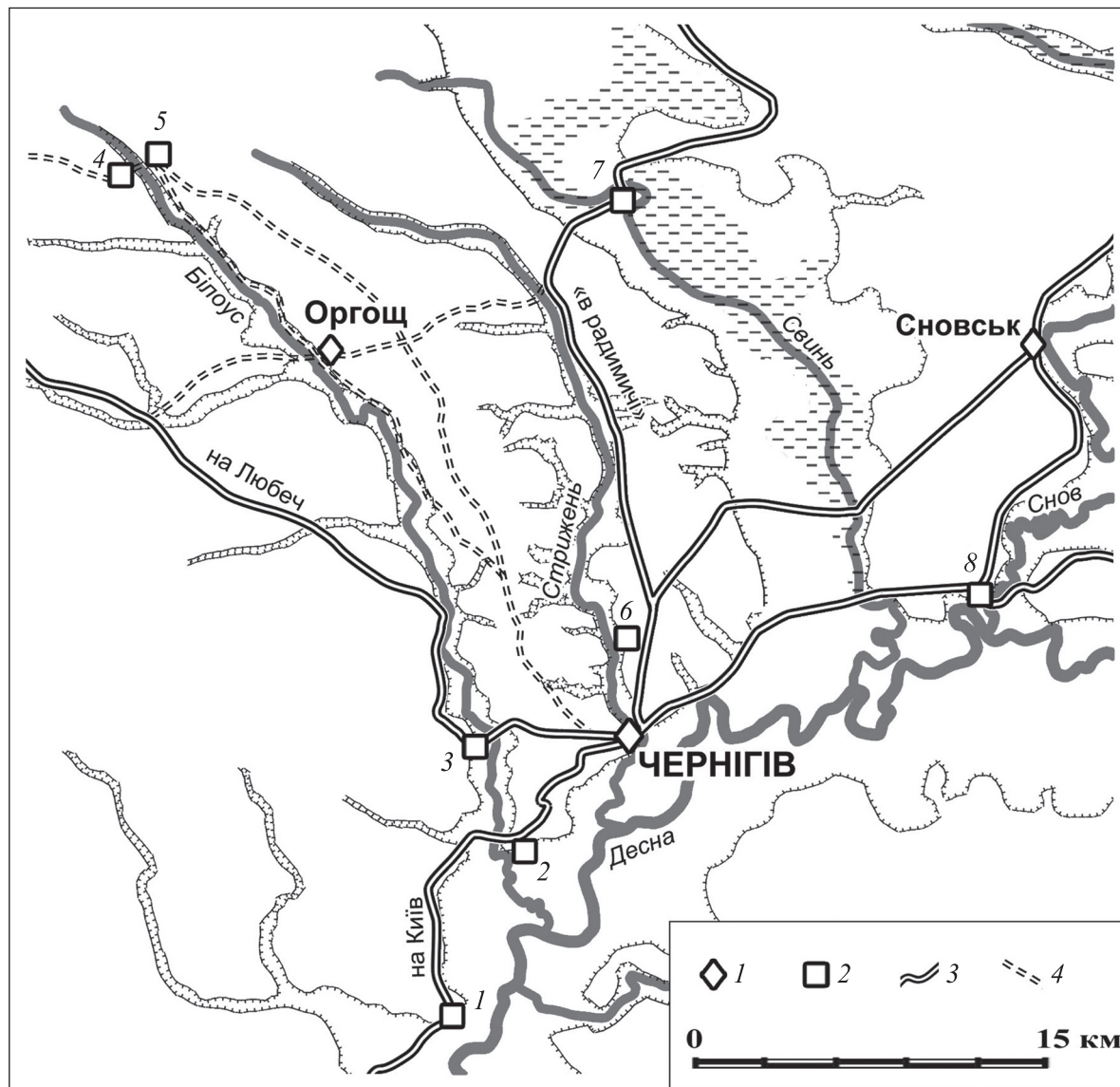

Рис. 3. Основні транспортні шляхи чернігівського Подесення у XI–XII ст.: 1 – літописне місто; 2 – городище; 3 – реконструйовані шляхи (Шекун 1992; 2004; Ситий 1997; Казаков та ін. 2014; Ситий, Бондар – у друці); 4 – гіпотетичні шляхи (1 – с. Шестовиця, уроч. Коровель; 2 – с. Гуцин; 3 – с. Старий Білоус, уроч. Городок; 4 – с. Малий Листвен, гор. Лиственське 2; 5 – с. Малий Листвен, гор. Лиственське 1; 6 – Чернігів, уроч. Ялівщина; 7 – с. Звеничів; 8 – с. Брусилів)

Оскільки загони супротивників склалися з досить великої кількості вояків, і, до того ж, обидві сторони поспішали (одна – на виручку чернігівцям, друга – аби запобігти першій здійснити цей намір), логічно стверджувати, що для пересування вони користувалися найкращими дорогами, зручними для проходження військ. Тобто, рухалися супротивники якимось з основних транспортних шляхів тогочасної Чернігівщини. На сьогодні вони реконструюються

досить упевнено: це Київський шлях, або так званий «шлях Мономаха» (Казаков 2014); Любецький шлях (Шекун 1992; Ситий 1997), літописний шлях «в радимичі» (Шекун 2004), дороги на літописний Сновськ (Ситий, Бондар – у *друці*) та у Деснянсько-Сновське межиріччя. Окрім того, наявність у верхній течії Білоусу двох літописних міст, Листвена та Оргоща, змушує говорити про наявність між цими фортецями та Черніговом сухопутного сполучення, яке дозволяло у разі необхідності швидко перекинути військовий контингент (Рис. 3). Представити конфігурацію цих доріг можна, спираючись на карту поселенської структури Стриженсько-Білоуського межиріччя у X–XIII ст. (Веремейчик 1998, с. 63, рис. 1) та на розташування шляхів нового часу.

Таким чином, навколо Чернігова окреслилася досить широка ділянка можливої локалізації Нежатиної ниви. Її північна межа пролягає у верхів'ях річок Білоус та Стрижень, східна і західна приблизно співпадають, відповідно, з течіями Свині та Білоусу, а південна проходить правим берегом Десни. Безпосередньо місце битви прив'язане до поєднання трьох орієнтирів: дорога, якою рухалися війська, річка, якою тіло вбитого Ізяслава рушило в останню путь, та село. Враховуючи, що кількість відомих сьогодні сільських поселень, які розташовані поруч з названими річками та неподалік від вказаних доріг, вимірюється десятками (Веремейчик 1998), більш конкретно звизити район пошуку на основі цих даних проблематично. У той же час, дві із запропонованих в літературі локалізацій вписуються в окреслений район: це лісковицька та канинська гіпотези. І якщо першу з них можна вважати історіографічним та джерелознавчим непорозумінням, то думка, найрозлогіше виражена П.В Голубовським, у цей момент видається коли не остаточно доведеною, то найбільш аргументованою з-поміж представлених.

Якщо ж вести мову про загальний контекст порушеної теми, то слід зазначити, що і сукупність джерел, і надбання історіографії дозволяють, з великою долею вірогідності, створити загальну реконструкцію розвитку подій кампанії 1078 р. у хронологічно-географічному вимірі. Отримані результати можуть бути корисними при подальших дослідженнях з питань військової історії, історичної географії.

Основні висновки проведеної роботи полягають у наступному.

Насамперед, уточнено запропонований свого часу С.О. Плетнєвою маршрут руху війська Олега й Бориса від Тмуторокані до Чернігова. Підрахунок загальної довжини шляху дозволив орієнтовно визначити час перебування Олега у Тмуторокані (кінець травня – початок липня). Нетривалість перебування Олега в Тмуторокані змушує порушити питання про ініціаторів походу 1078 р. Такий погляд на події узгоджується з версією про формування антивсеволодівської коаліції ще до весни–літа 1078 р.

При дослідженні подій 25 серпня – 3 жовтня 1078 р. здійснено спробу задіяти максимально широке коло джерел, включаючи «Повчання» Мономаха, дані історичної топографії та археології. Це дало змогу докладно розглянути ситуацію на театрі бойових дій упродовж вказаного періоду. У свою чергу, чітке уявлення про розстановку сил дозволило переглянути питання локалізації літописних Сожиці та Нежатиної ниви. Ключовими критеріями при цьому виступали узгодженість гіпотез з даними писемних джерел, історико-археологічним та історико-географічним контекстами, а також із загальною логікою перебігу усобиці. У зв'язку з цим відкинута досить поширена прив'язку топоніму Нежатинова нива до сучасного м. Ніжин, а також запропоновано район пошуку Нежатиної ниви з огляду на сукупність прямих і непрямих вказівок, наявних у джерелах.

- Арцыбашев Н.С. Повествование о России. – М., 1838. – Т. I, кн. II.
- Багалей Д.И. История Северской земли до половины XIV ст. – К., 1882.
- Барсов Н.П. Материалы для историко-географического словаря России. I: Географический словарь Русской земли (IX–XIV ст.) – Вильна, 1865.
- Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885.
- Веремейчик О.М. Географічне середовище і розміщення сільського населення межиріччя нижньої Десни та Дніпра у IX–XIII ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 51–65.
- Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа в X–XIII вв. – СПб, 1994.
- Голубовский П.В. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. // Труды XIII Археологического Съезда в Екатеринославле в 1905 г. – М., 1907–1908. – Т. 2. – С. 1–50.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 тт, 12 кн. – К., 1992. – Т. II.
- Зайцев А.К. Черниговское княжество X–XIII вв: избранные труды. – М., 2009.
- Игорь князь Северский. Поэма. Перевод Николая Гербеля. – СПб, 1854.
- Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1998. – Т. II.
- Казаков А.Л., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А.В., Ситий Ю.М., Скороход В.М. Літописний «Шлях Мономах»: археологічні реалії // Археологія. – 2014. – № 1. – С. 61–72.
- Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб, 1818. – Т. II.
- Карпенко Ю.О. Рец.: О.С. Стрижак. Назви річок Полтавщини. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. – 112 с. // Українська мова і література в школі. – 1964. – № 6. – С. 88–91.
- Клюкин П.В. А что нам скажет начальник транспортного цеха? К вопросу о снабжении войск в новгородской кампании 1471 года. (Отзыв на работы Пенского В.В. «“...И запас пасли на всю зиму до весны”: логистика в войнах Русского государства эпохи позднего Средневековья – раннего Нового времени» и Несина М.А. «Из истории логистики русских войск в XV – начале XVI в.») [Электронный ресурс] // История военного дела: исследования и источники. – 2016. – Т. VIII. – С. 347–361.
- Коваленко В.П. Битва з половцями 1068 р. під Сновськом // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха. Словознавство. – Вип. II: Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції (Суми – Путивль, 7 – 9 червня 2007 р.). – К.; Суми; Путивль, 2008. – С. 21–26.
- Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий // Древнейшие источники по истории Восточной Европы. – М., 2006.
- Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века. – К., 1992.
- Кудряшов К.В. Половецкая степь. Очерки исторической географии // Записки Всесоюзного географического общества. – М., 1948. – Новая серия. – Т. 2.
- Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1997. – Т. I.
- Лилеев М.И. О летописной Нежатиной ниве // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн. XIII. – С. 113–114.
- Максимович М.А. Замечания на Песнь о полку Игореве, в стихотворном переводе г. Гербеля: Статья 3 // Москвитянин. – 1855. – Том 2. – С. 119–134.
- Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова. – СПб., 1816. – 56 с.
- Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы // Материалы и исследования по археологии Днепропетровского Левобережья. – Курск, 1996. – Вып. 2.
- Моргунов Ю.Ю. Посульская оборонительная линия Древней Руси: этапы формирования и развития. – Автореф. ... дис. канд. ист. наук: 07.00.06 – археология. – М., 1998.
- Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII вв. – М., 2009.
- Моця О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путях» // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 30–42.
- Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951.
- Плетнёва С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 260–300.

- Плетнёва С.А. Саркел и «Шёлковый» путь. – Воронеж, 1996.
- «Поведание и сказание о побойще великого князя Димитрия Донского», «Слово о житьи и преставлении его» и «Слово о полку Игореве» // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – М., 1838. – Т. 3, кн. 1. – С. I–XVI, 1–128.
- Повесть временных лет. – Часть II: Приложения. Статьи и комментарии Д.С. Лихачёва. – М.; Л., 1950.
- Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т. IV. Период удельный, 1054–1240 гг. – М., 1850.
- Прийма Ф.Я. Р.Ф. Тмковский как исследователь «Слова о полку Игореве» // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1958. – Т. 14. – С. 89–95.
- Приймак В.В. Дослідження роменсько-давньоруських пам'яток на шляху із Чернігова у Тмуторокань // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 65–72.
- Приймак В.В., Поряднева В.О. Населені пункти на шляху з Чернігова до Білої Вежі й Тмуторокані // Археологія. – 2002. – № 3. – С. 108–114.
- Салмина М.А. Канина // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». В 5 тт. – СПб, 1995. – Т. 3. – С. 9–11.
- Ситий Ю.М. Звідки починався в стародавньому Чернігові Любецький шлях? // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 169–170.
- Ситий Ю.М. До питання про локалізацію літописного Ніжатина та Уненіжа // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 1 (4). – С. 7–13.
- Ситий Ю.М. Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2009. – Вип. 11. – С. 175–182.
- Ситий Ю.М. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 10 (13). – С. 136–144.
- Ситий Ю.М., Бондар О.М. Шлях Чернігів–Седнів у давньоруський час (у друці).
- Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М., 1988. – Кн. I.
- Татищев В.Н. История Российская: В 3 тт. – М., 2003. – Т. 2.
- Шекун А.В. Древний сухопутный путь между Черниговом и Любечем // Архитектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 70–74.
- Шекун О.В. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей міжнародної наукової конференції у м. Славутичі, 1994 р. – К., 1994. – С. 39–40.
- Шекун А.В. Новые данные о летописном пути «в радимичи» // Деснинские древности: Материалы межгос. науч. конф. «История и археология Подесенья», посвященной памяти Ф.М. Заверняева. – Брянск, 2004. – Вип. III. – С. 28–32.